

BİR OSMANLI
MAARİF NÂZİRİNİN PORTRESİ:
EMRULLAH EFENDİ
E. VİLDAN TÜRKAN

VakıfBank Kùltür Yayınları: 0069
Tarih: 020

**BİR OSMANLI MAARİF NÂZİRİNİN
PORTRESİ: EMRULLAH EFENDİ**
E. VİLDAN TÜRKAN

Genel Yayın Yönetmeni
Dr. Hüseyin Yorulmaz

Yayın Müdürü
Dr. Hasan Aksakal

Tasarım ve Yayın Kimliği
Bülent Erkmen

Kapak Görseli ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Dr. Bilge Karbi

Son Okuma
Hikmet Akyüz

VakıfBank Kùltür Yayınları
Büyükdere Caddesi
No: 97 – Kat 4
Şişli 34394 İstanbul
Telefon: 0 212 354 5730
www.vbky.com.tr – info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2020

ISBN 978-605-7947-70-3

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kùltür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı
Ofset Yapımevi
Şair Sokak No: 4, Çağlayan Mahallesi,
34410 Kağıthane, İstanbul
Telefon: 0 212 295 86 01
Sertifika No: 45354

1. Baskı: Eylül 2020

BİR OSMANLI
MAARİF
NÂZIRININ
PORTRESİ:
EMRULLAH EFENDİ

E. VİLDAN TÜRKAN

E. VİLDAN TÜRKAN

1979'da İstanbul'da doğan E. Vildan Türkan, ilk ve ortaöğrenimini bu şehirde tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi Arap Filolojisi bölümünde okudu. Bir süre öğretmenlik, ardından da İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih bölümünde yüksek lisans yaptı. Halihazırda maarif tarihi alanında doktora çalışmalarını sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	010	II. Bölüm	
		Emrullah Efendinin	
		Birinci Maarif Nâzırlığı	
Giriş	012		042
		Emrullah Efendiden Önce Maarif	
			044
		Emrullah Efendinin	
I. Bölüm		Maarif Nâzırlığına Atanması	
Emrullah Efendinin Hayatı			050
	018	Emrullah Efendinin	
İlk Yılları, Eğitimi ve Memuriyetleri		Maarif Nezaretindeki	
	019	İlk İcraatları	
Avrupa'ya Kaçması	024		057
		Emrullah Efendinin	
Emrullah Efendinin		Nezareti Yapılandırma	
Hırsızlıkla Suçlanması	025	Çabaları	
			060
Avrupa'dan Dönüşü ve		Emrullah Efendinin	
Tayin Edildiği Görevler	028	Medreselerle İlgili Yaptığı	
		Düzenlemeler	
Milletvekili ve Bakan Olması	033		065
		Tuba Ağacı Nazariyesi	
Nâzırlık Sonrası Çalışmaları ve Vefatı	037		076

Emrullah Efendinin İptidai Mektepler ve Rüştiyelerle İlgili Faaliyetleri	Emrullah Efendinin Tıbbiye'de Yaptığı Çalışmalar ve Diş Fakültesinin Kurulması
094	175
Emrullah Efendinin Öğretmenliğe Getirdiği Düzenlemeler	Kütüphanelerle İlgili Faaliyetler
115	179
Emrullah Efendinin Anasınıflarıyla İlgili Çalışmaları	Emrullah Efendinin Hafriyatlar ve Müzeciliğe Dair Faaliyetleri
132	182
Emrullah Efendinin Gayrimüslim Okullarında Yaptığı Düzenlemeler	İdadilerin Sultanilere Çevrilmesi
134	183
Emrullah Efendinin Teftiş Mekanizması Kurma Çabaları	Mekteb-i Sultani Hadisesi
145	198
Emrullah Efendinin Rasathane Kurma Çabaları	Emrullah Efendinin Avrupa'ya Öğrenci Göndermesi
156	206
Emrullah Efendinin Darülfünunla İlgili Faaliyetleri	Emrullah Efendi Hakkında Verilen İstizah Takriri ve Maarif Nâzırlığından İstifası
160	211
Hukuk Mektebindeki Düzenlemeler	İlk Nâzırlığı ile İkinci Nâzırlığı Arasındaki Faaliyetleri
171	238

III. Bölüm	Emrullah Efendinin Hazırladığı
Emrullah Efendinin	Darülfünun Disiplin Nizamnamesi
İkinci Maarif Nâzırlığı Dönemi	257
(31 Aralık 1911-21 Temmuz 1912)	Satı Bey ile Emrullah Efendi
244	Arasındaki Anlaşmazlık
İkinci Defa Maarif Nâzırı Olması	260
246	
Tedrisat-ı İptidaiye Layihası	Sonuç
249	263
Teftiş Mekanizması/ Müfettişler	Kaynakça
250	289
Meclis-i Kebir-i Maarif	
251	Dizin
Darülfünunda	300
Yaptığı İcraatlar	
253	

KISALTMALAR

BEO : Babıâli Evrak Odası

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi

İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti

MAZC : Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri

MMZC : Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

TDK : Türk Dil Kurumu

TTK : Türk Tarih Kurumu

*Bu yola çıktığım günden beri hep arkamda oldular.
İlerleyebildiysem verdikleri moral ve duydukları güven
sayesinde ilerleyebildim. Bu sebeple çalışmamı, annem
Fatma ve babam İdris Güllüce'ye ithaf ediyorum.*

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyet tüm yönleriyle olağanüstü renkli bir zaman aralığı; sanatçısı, yazarı, şairi, muhalifi, siyasetçisi, entelektüeli tek tek ele alınıp işlense yeri denecek bir umman; kahramanımız Emrullah Efendi ise tanıdıkça hayranlığımın arttığı çok yönlü bir fazıl-ı muhterem. Bu kitapta, maarif tarihimizin en sıradışı nâzırı denebilecek, “Mektepler olmasa maarifi ne güzel idare ederdik,” sözü yanlış bir şekilde kendisine mal edilen Emrullah Efendiyi yalnızca politik yaşamıyla değil, fikirleri, sosyal çevresi ve yaşadığı dönemin olaylarıyla ele almaya gayret ettim. Pek çok farklı kaynağı tarayarak kaleme aldığım eserdeki hatalar ve yorumlardaki sorumluluk kuşkusuz tümüyle bana aittir. Uzun sayılabilecek bir sürede ortaya çıkan çalışmamın kisve-i tab’a bürünmesinde emeği geçen, ismini anmam gereken çok kişi oldu; en başta değerli hocam Adem Ölmez’e hem yönlendirmeleri hem de bitimsiz desteğinden ötürü müteşekkirim. Güneş Işıksel Hocaya “Bir de şuradan bak” nasihatleri için, eriştiği bilgileri benimle paylaşan C. Ozan Ceyhan’a, metnin akışını danıştığım Nurettin Özel’e, İSAM Kütüphanesinin değerli elemanlarına, Mehmet Fatih Kaya Hocaya, hem editoryal yardımları hem de nezaketi sebebiyle Hasan Aksakal’a çok teşekkür ederim.

Okuma, araştırma ve yazma sürecinde ihmal ettiğim sevgili kızlarım Gher ve Ayře'ye eşim Turgut Türkan'a minnetimi ise ne kadar ifade etsem az gelir...

GİRİŞ

1908 yılının 23 Temmuz günü (10 Temmuz 1324) Osmanlı Devletinin tarihinin en mühim zaman dilimlerinden biri olan İkinci Meşrutiyetin ilanı, tüm halkta büyük bir ümit ve sevince sebep olmuştur. Pek çok alanda süren baskılar kalkmış, özgürlükler artmış; toplanma, dernek kurma faaliyetleri serbest bırakılmış, çok-partili rejime başlangıç yapılmıştır. Sadece Müslüman halk değil, gayrimüslim azınlıklar da Meşrutiyetin ilanını büyük bir heyecanla karşılamış, bu duygu o dönem basılan tüm kartpostal, gazete ve dergilere yansımıştır. Fakat bir zaman sonra, büyük vaatlerle ve umutlarla gelen iktidar, bazı kesimlerde hayal kırıklığına neden olmuştur. Sadece hukuk metinleri üzerinde yapılan değişimler herkesin kurtulmak istediği istibdâtı yok edememiş, hakiki anlamda hürriyetçi bir rejim gerçekleştirememiştir.¹

Öte yandan, birbiri ardına çıkan savaşlar, ekonomik darboğaz, içerideki muhalefet, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü bozarak paylaşmayı düşünen dış devletlerin şekillendirdiği politikalar neticesinde ülkedeki hayat, ger-

---

1. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 2. baskı, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 5.

gin ve huzursuz bir ortama dönüşmüştür.² Meşrutiyetin ilanından kısa bir zaman sonra Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Girit meselesi, devletin yüzleşmek zorunda kaldığı problemler olmuştur.

Tüm bu gailelere rağmen Meşrutiyet hükümetlerinin temel önceliği, Padişah II. Abdülhamid'in başlattığı okullaşma hamlesini ilerletmek olmuş; okul açmak, öğrenci sayısını artırmak, ilköğretimi yaygınlaştırmak temel amaçlardan sayılmıştır. Meşrutiyet ve hürriyet "mektepliler" in zaferi olarak görüldüğünden maarife ayrılan bütçe artırılmış, Maarif Nezaretinden okullaşma, öğretmen sayısı konularında beklentiler artmış; nâzırların maarif politikaları, kamuoyunda dikkatle takip edilip sorgulanır hale gelmiştir. Bu süreçte birçok maarif nâzırı değişmiş, eğitimci olarak göreve gelen ilk maarif nâzırı Emrullah Efendi olmuş ve bu durum kamuoyu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Bu çalışma siyasi, fikri ve idari çalkantıların yaşandığı bir dönemde maarif nâzırı olan Emrullah Efendinin nâzırlığı dönemindeki teorik ve pratik çalışmalarını ortaya koymayı hedeflemektedir. Hiç kuşkusuz, nezaret [bakanlık] uygulamalarını dönemin siyasi olaylarından ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu nedenle bu çalışmada siyasi hadiselerin içinde şekillenen eğitim uygulamalarını bir bütün olarak ele almaya gayret ettim. İlerideki satırlardan anlaşılacağı gibi, II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında yürütülen eğitim politikasını;

---

2. Halil İnalçık, *Devlet-i Altiyye*, Cilt: 4, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2016, s. 42.

yaşanan savaşlar, eldeki yetersiz kaynaklar, bütçe ve tensikat [düzenleme] uygulamaları ve hâkim entelektüel tartışmaları dikkate almadan yeterince anlayamayız. Bundan dolayı dönemin siyasi ve sosyal olayları ile eğitim politikaları arasında “zorunlu bir ilişki” kurmak gerekiyor. Bu gerekçeyle çalışmamda dönemin siyasi olayları içinde eğitim politikalarını analiz ederek Emrullah Efendinin Maarif Nezaretinde yaptığı reformlardan, ortaya attığı “Tuba Ağacı Nazariyesi” ve bu nazariyenin yarattığı akislerden, şahsı etrafında dönen tartışmalardan, epey bir kaosa yol açan tensikat uygulamalarından, değerli bir eğitimci olan Satı Beyle görüş ayrılığından, Tevfik Fikret’le yaşadığı anlaşmazlıktan yola çıkarak icraatlarını tarihsel süreç içinde ortaya koymaya çalıştım.

Türk siyasi ve eğitim tarihinde önemli bir yeri olan Emrullah Efendinin fikirlerinin arka planını, icraatlarının dayanağını anlayabilmek, eğitim tarihimizi daha iyi değerlendirebilmek için elzemdır. Onun II. Meşrutiyet döneminde söyledikleri ve yaptıklarının Cumhuriyet döneminde ilham kaynağı olması, bu çalışmamın önemini ortaya koymaktadır.

Elinizdeki kitapta Emrullah Efendinin biyografisini iki açıdan sınırlandırdım. Zaman açısından, bakanlığa ilk atandığı 2 Ocak 1910’dan ikinci nâzırlığının sonu olan 20 Temmuz 1912’ye kadar geçen süreye odaklandım. Ancak Emrullah Efendinin nâzırlığı döneminin daha iyi anlaşılabilmesi için, bir bölümü hayat hikâyesine ayırdım. İkinci sınırlama ise temayla ilgili oldu. Bu çalışma eğitim felsefesine dair tartışmaları içermemektedir. Sadece yaşanan dönemdeki “siyasi olaylar” ve “bu olayların etkisiyle gelişen eğitim politikaları-

nın” üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak bunun bir pedagoji çalışması değil, tarih çalışması olduğunu ve bu özelliğiyle konuyla ilgili diğer çalışmalardan ayrıldığını söyleyebilirim.

Şüphesiz bu konuda daha önce de çok değerli çalışmalar yapılmıştır. Emrullah Efendi, Türk eğitim ve siyasi hayatında önemli bir şahsiyet olduğundan, pek çok eserde kendisine değinilmiştir. Ancak bu çalışmalarda, onun nâzırlık dönemine odaklanılarak dönemin siyasi ve toplumsal olaylarıyla irtibatını vurgulanma iddiası taşınmamıştır. Emrullah Efendiye dair, biri doktora tezi olmak üzere, üç tez çalışması ve hakkında yazılmış makaleler vardır. Tezlerden ilki, Hüseyin Okur’un, “Entelektüel Bir Eğitim Lideri Olarak Emrullah Efendi” (2001) isimli yüksek lisans çalışmasıdır. Bu tezde Emrullah Efendinin eğitime dair görüşleri üzerinde durulmuştur. Bu alandaki ikinci tez Muammer İpek’in, “Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendinin Eğitim Felsefesi Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914” (2002) adlı doktora tezidir. Bu çalışmada Emrullah Efendinin ağırlıklı olarak biyografisi incelenerek ilmi faaliyetleri, yazıları ve eğitim anlayışı üzerinde durulmuştur. Üçüncü tez ise Meryem Üke’nin “Emrullah Efendinin *İkdam* Gazetesindeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri” adını taşıyan tezidir. Bu tez, isminden de anlaşılacağı üzere, Emrullah Efendinin felsefe ve ıstılah kavramlarına yaptığı katkılara odaklanmıştır. Alandaki önemli çalışmalardan birisi de Mustafa Ergün’e ait olan “Emrullah Efendi, Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları” adlı makaledir. Bu makalede Ergün, Emrullah Efendinin hayatını, eğitim görüşünü, icraatlarını derli toplu bir şekilde anlatmaktadır.

Ayrıca uluslararası “Türk Milli Eğitim Sistemi ve Lüleburgazlı Maarif Nâzırı Emrullah Efendi” (9 Ekim 2004) isimli bir sempozyum düzenlenmiş, sempozyumdaki tebliğler kitap haline getirilmiştir. Bu çalışmalarda Emrullah Efendinin biyografisine değinilmiş olmakla birlikte nâzırlıklarına odaklanılmamış; daha çok Emrullah Efendinin eğitimle ilgili görüşleri ve uygulamak istediği metotlar, dil ve felsefeye dair görüşleri incelenmiştir. Belirttiğim bu kaynaklarda münhasıran maarif nâzırlığı döneminin incelenmemesi ve daha çok dil, felsefe ve eğitime, pedagojiye dair görüşlerine odaklanılması açısından elinizdeki çalışma farklılık arz etmektedir.

Çalışma yöntemi olarak arşiv, gazeteler ve meclis zabıt ceridelerinin yanı sıra, *fazıl-ı muhterem* olarak bilinen Emrullah Efendiyi anlatan devrin yazar, siyasi ve entelektüellerinin hatıratlarından da faydalandım. Bunların içerisinde Evkaf Nâzırı Şeyhülislam Hayri Ürgüplü, Maliye Nâzırı Cavid Bey, Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşanın ve gazeteci Hüseyin Cahid’in (Yalçın) hatıratlarından özellikle bahsetmek gerekiyor. Sözü edilen bu eserlerde, Emrullah Efendinin hem hususi hayatına, hem siyasi hayatına hem de ilmi çalışmalarına değinilmesi onu tüm veçheleriyle tanımamızı sağlamaktadır. Zamanının ileri gelen entelektüelleri Mehmet Âkif, Halid Ziya (Uşaklıgil), Ali Kemâl, Ahmet Cevdet Bey gibi kimselelerin, kendisi hakkındaki sitayişkâr sözleri ve hakkındaki tanıklıkları da çok kıymetli olduğundan onların yorumlarına da yer verdim. Üç ana başlıkta incelediğimiz çalışmanın ilk bölümünü Emrullah Efendinin hayatına ayırarak ailesini,

tahsil hayatını, memuriyet evrelerini, Avrupa'ya kaçışını, yurda döndükten sonra aldığı görevleri, siyasi fikirlerini ve bu hayat safhalarında katıldığı ilmi faaliyetleri analiz ettim.

Bu bölümde hayat safhalarını incelememin amacı, yaşadığı olayların, onun fikir dünyasına etkisini tespit edebilmektir. Nitekim o, maarif nâzırı olmadan evvel eğitimle iştigal etmiş; terbiyeye, ilk eğitime dair çeşitli yazılar kaleme almıştı. Ayrıca kanun, mevzuat hazırlama konusunda başvurulan bir kişiydi. Pek çok mevzuat, yasa tasarısı kaleme almıştı. Onun bu özellikleri siyasi kişiliğinin oluşumuna katkıda bulunmuştu.

İkinci Bölümde, Emrullah Efendinin 12 Ocak 1910-17 Şubat 1911 tarihleri arasında yaptığı ilk nâzırlığını inceledim. İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin özellikleri, kendisinin nâzırlığa seçilme sebepleri, seçildikten sonra nezaretteki ilk icraatları, mecliste verdiği izahatlarını, fikir babası olduğu Tuba Ağacı Nazariyesi ve bu nazariye etrafında dönen tartışmaları, Tefik Fikret'le aralarındaki anlaşmazlığı ve bu olay sonrasında basında aleyhinde gelişen kampanyayı aktarmaya çalıştım.

Üçüncü Bölümde ise 31 Aralık 1911-21 Temmuz 1912 tarihleri arasında yedi ay üç hafta süren ikinci nâzırlığını inceledim. Darülfünun nizamnamesi, nezaretin yapısında yaptığı değişiklikler, yaygınlaştırmaya çalıştığı teftiş sistemi, İttihat ve Terakki adına mecliste sözcülük yapması dönemin önemli olaylarıydı. Bu icraatlar yapılırken meclisin çok sesli ve çok renkli ortamını, meclis zabıtlarındaki diyaloglardan yaptığım aktarımlarla sunmaya çalıştım.

I. BÖLÜM
EMRULLAH EFENDİNİN
HAYATI

Bu bölümde, Emrullah Efendinin nâzır olarak yaptıklarını daha iyi kavrayabilmek için hayatının evreleri ele alınmıştır. İlk tahsili, ailesi, bulunduğu mevkiler, fikri altyapısı, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki rolü, onu tanıyıp icraatlarını anlayabilmek için bu anlamda önemli ipuçlarıdır. “İnsanın yüzünü, biraz da etrafındakilerin yüzü teşkil eder”¹ sözü gereğince, Emrullah Efendinin tanışıp dostluk ettiği kişiler ve onlarla olan hatıralar da çok önemlidir. Elbette kendisini seven ve saygı duyan kişiler olduğu kadar, icraatlarını, söylemlerini beğenmeyip ona muhalif olan kişiler de olmuştur. Hatıratlarda kendisine dair olumlu ve olumsuz her iki görüşe de tesadüf edildiğinden ikisinden de örnekler sunulmuştur.

İLK YILLARI, EĞİTİMİ VE MEMURİYETLERİ

II. Meşrutiyetin ilk yıllarında maarif nâzırını olup buradaki icraatlarıyla Türk eğitim sisteminde yeni yollar açan Emrullah Efendi, 1858 (H. 1257) yılında, Edirne’ye bağlı Lüleburgaz’da doğdu. Babası tüccar olan Emrullah Efendinin ailesi hakkında fazla bilgi mevcut değildir.²

1. Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal (Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında)*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1944, Önsöz.

2. Tıbbiyede okumakta olan Mehmet adlı bir kardeşi olduğunu, Leskovikli Mehmet’in yazdıklarından öğreniyoruz. Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?* İstanbul, Alfa Yayınları, s. 41-49; Özcan Mert de Emrullah Efendinin deniz eczacı yüzbaşılığından emekli Halil Emrullah Lüleci ve Belgrad Sefareti Başkâtibi olarak görev yapan Kâmil Tuba adlı iki oğlu olduğunu kaydeder. Özcan Mert, “Emrullah Efendinin II. Maarif Nâzırlığı Dönemi”, *Türk Millî Eğitim Sistemi ve Lüleburgazlı Maarif Nâzırını Emrullah Efendi*, Kırklareli: Lüleburgaz Belediyesi Kültür